

ایران در عصر آهن ۱

یانا مدودسکایا

ترجمه علی اکبر وحدتی

یانا مدودسکایا مدیر دپارتمان مطالعات شرق باستان آکادمی سن پترزبورگ روسیه است. وی که از دانشگاه سن پترزبورگ فارغ التحصیل شده و به باستان‌شناسی عصر آهن قدیم ایران علاقمند بود در سال ۱۹۷۲ وارد موسسه شرق‌شناسی آکادمی علوم روسیه شد.

او در سال ۱۹۷۸ با ارایه پایان‌نامه‌ای با عنوان «ایران از ربع

پایانی هزاره دوم ق.م تا آغاز تاریخ قبایل ایرانی» (با راهنمایی پرفسور ولادیمیر گریگروویچ لوکنین) موفق به دریافت درجه دکتری شد (کتاب: ایران در عصر آهن ۱). طی ۱۵ سال اخیر دکتر مدودسکایا در مقام یک مورخ و باستان‌شناس در تاریخ ایران در دوره آشور نو تخصص یافته است (جغرافیای تاریخی، تاریخ سیاسی و گاهنگاری محوطه‌های کلیدی: حسنلو ۴ و سیلک ب و غیره). اکنون وی در حال تدوین کتابی با عنوان «تاریخ ماد» است. وی در سبیری، آسیای مرکزی و آذربایجان حفاری کرده و بیش از ۵۰ اثر مختلف از وی به چاپ رسیده است:

‘A study on the chronological parallels between the Greek geometric style and Sialk B painted pottery’, *Iranica Antiqua*. XXI, 1986, p.89-120.

‘Who Destroyed Hasanlu IV?’, *Iran*, XXVI, 1988, p. 1-15.

‘The Route of Sargon’s Campaign of 714 BC.’, *Vestnik Drevney Istorii*. Moscow, 1989, № 2, p. 100-117. (In Russian).

‘The End of Urartian Presence in the Region of Lake Urmia’, *Archaeologia Iranica et Orientalis in honorem L. Vande Berghe*. Gent, 1989, I, p. 439-454.

‘Once more on the Destruction of Hasanlu IV: Problems of Dating’, *Iranica Antiqua* XXVI, 1991, p. 72-80.

‘The Question of the Identification of 8th – 7th cent. Median Sites and the Formation of the Iranian Architectural Tradition’, *AMI*, 25, 1992, p. 73-79.

‘Periodisation of the Scythian archaic period and Ancient Orient’, *Sovietskaya Archeologia*, 1992, № 3, p. 86-107. (In Russian).

‘Summary of the Discussion (Scythian)’, *Rossiiskaya Archeologia*, 1994, № 1, p. 123-133. (In Russian).

‘The Localization of Hubuškia’, *Assyria* 1995. Helsinki 1997. p. 197-206.

‘Media and its Neighbours I: the Localization of Ellipi’, *Iranica Antiqua*, vol. 34, 1999, p. 53-70.

‘The Scythian Invasion of Palestine’, *Vestnik Drevney Istorii*. Moscow, 2000, № 2, p. 221-229. (In Russian).

‘Zamua, Inner Zamua and Mazamua’, *AOAT*. Bd. 272. Münster, 2000, S. 429-445.

‘The Rise and Fall of Media’, *The International Journal of Kurdish Studies*, vol. 16, № 1-2, 2002, p. 29-43.

‘Were the Assyrians in Ecbatana?’, *The International Journal of Kurdish Studies*, vol. 16, № 1-2, p. 44-57.

فهرست مطالب

۹	مقدمه ناشر.....
۱۱	مقدمه مترجم.....
۱۵	پسگفتاری بر ویرایش فارسی.....
۲۱	مقدمه.....
۲۳	فصل اول: معضلات اصلی در مطالعه عصر آهن اولیه در ایران.....
۲۵	۱. اطلاعاتی از منابع کتبی.....
۲۷	۲. دو مرحله در پیشینه انباشت و مطالعه آثار عصر آهن اولیه در ایران.....
۳۸	۳. تقسیم‌بندی جدید گاهنگاری عصر آهن.....
۴۳	فصل دوم: سفال.....
۴۶	طبقه‌بندی ظروف سفالین عصر آهن ۱.....
۴۶	۱. طرح طبقه‌بندی گونه‌شناختی سفالینه‌ها.....
۵۹	۲. خصلت بومی مجموعه‌های سفالی.....
۶۶	گورستان خورویین.....
۶۶	گورستان الف سیلک.....
۶۶	گورستان گیان ۱.....
۶۷	گورستان دینخا ۳.....
۶۹	۳. چگونگی روابط بین مجموعه‌های سفالی عصر آهن ۱.....
۷۳	۴. مسئله تداوم سنت سفالی عصر آهن ۱ و مفرغ متاخر.....
۷۵	تپه گیان.....
۷۶	گوی تپه.....
۷۶	هفتوان تپه.....
۷۷	کرت.....
۷۸	سرزمین اصلی یونان و سیکلاد.....
۷۹	آناتولی.....
۸۰	سواحل لوانت.....
۸۲	میانرودان و عیلام.....
۸۳	ایران.....
۸۹	فصل سوم: آداب تدفین.....

۹۱	۱. ویژگی‌های آداب تدفین در عصر آهن ۱
۹۱	دینخا تپه ۳
۹۴	گودین تپه
۹۵	تپه گیان
۹۷	غرب لرستان
۹۸	گورستان بردبال
۹۸	گورستان شورابه
۹۹	گورستان کُتل گُل گُل
۱۰۰	تپه سیلک، گورستان الف
۱۰۱	گورستان خوروین
۱۰۲	گورستان قیطره
۱۰۳	گورستان مارلیک
۱۰۷	۲. تداوم آداب تدفین و مشکل مربوط به گورستان‌های خارج از محوطه مسکونی
۱۱۳	فصل چهارم: اشیاء فلزی
۱۱۶	۱. خنجرها
۱۳۱	۲. تبرها
۱۳۴	۳. سر پیکان‌ها
۱۴۹	نتیجه‌گیری
۱۵۷	پیوست ۱
۱۷۳	پیوست ۲
۱۸۱	ارجاعات
۱۹۱	جداول
۲۰۵	تصاویر
۲۲۹	فهرست اعلام
۲۳۳	خلاصه انگلیسی

مقدمه ناشر

در سال ۱۷۸۶ سر ویلیام جونز (Sir William Jones) نتایج نخستین پژوهش‌ها را در زمینه زبان‌شناسی تطبیقی منتشر ساخت و جهان را از مشابهت‌های شگفت‌انگیز زبان‌های سنسکریت و یونانی آگاه نمود. در ۱۸۱۳ نیز توماس یانگ اصطلاح « هندو اروپایی» را خلق کرد. هر دوی این رویدادها در مطالعه روند تحولات تاریخی اجتماعات کهن نقشی کلیدی دارند. گسترش علوم زبان‌شناسی تطبیقی و تاریخی نه تنها شناخت مجموعه زبان‌های هندو اروپایی، از جمله زبان‌های ایرانی را امکان‌پذیر ساخت، بلکه فرصت تشخیص مراحل تحول این زبان‌ها را نیز فراهم نمود.

اما زبان‌شناسی تاریخی فاقد ارزش گاه‌شناختی است. زبان‌شناسی قادر نیست با قطعیت زمان رواج یک زبان کهن بازسازی شده را در یک قلمرو جغرافیایی خاص، آشکار سازد. از آنجا که باستان‌شناسی می‌تواند با صراحت درباره زمان و مکان رویدادهای فرهنگی سخن بگوید، وظیفه دشوار تعیین مرزهای زمانی و مکانی زبان‌های کهن به باستان‌شناسی واگذار شده است.

سالها است که بسیاری از باستان‌شناسان گسترش کاربری زبان‌های ایرانی را در قلمرو جغرافیایی فلات ایران معلول مهاجرت‌های وسیع اقوامی دانسته‌اند که از نقاطی در آن سوی مرزهای این قلمرو جغرافیایی و فرهنگی راهی این سرزمین شدند و گمان دارند که می‌توان نشانه‌های این جابجایی بزرگ جمعیتی را در فرهنگ مادی این مردمان، در محوطه‌های باستانی مسیر گسترش مهاجرت یا هجومشان یافت. این باستان‌شناسان چارچوب زمانی عصر آهن را برای این رویداد بزرگ تاریخی و فرهنگی پیشنهاد می‌نمایند؛ چرا که دستیابی به فناوری تولید گسترده آهن و استفاده از این فلز در تولید ابزار و جنگ‌ابزار، انبوهی از اقوام را برای نخستین بار به سلاح‌های جدیدی مجهز ساخت که به نوبه خود به تحولات اجتماعی، از جمله به جابجایی‌های فرهنگی مهمی انجامید؛ تحولاتی که قرن‌ها دوام یافت و چهره بخش بزرگی از اروپا و آسیا، از جمله سرزمینی را که به نام آنان ایران خوانده شد، دگرگون ساخت.

در فاصله سالهای ۱۳۳۰ تا ۱۳۵۰ کاوش‌های باستان‌شناختی در شماری از محوطه‌های عصر آهن به کشف انبوهی از آثار فرهنگ مادی این عصر انجامید و به بحث‌های علمی در این زمینه دامن زد. کتابی که در دست دارید یکی از مهمترین نمونه‌های تحقیقاتی است که با اتکاء به این داده‌ها درباره عصر آهن ایران انجام گرفته و موضوع را به تفصیل و از تمامی ابعاد مورد بررسی قرار داده است. معهداً، انتشار این کتاب توسط پژوهشکده باستان‌شناسی به هیچ رو به مفهوم تایید نتیجه‌گیری‌های ارائه شده توسط نویسنده دانشمند آن، خانم مدودسکایا، نیست. پژوهشکده باستان‌شناسی تشویق بحث‌های خلاق در زمینه باستان‌شناسی ایران را وظیفه خود می‌داند. بدیهی است که تحقیقات مربوط به باستان‌شناسی عصر آهن و رابطه آن با مباحث مربوط به ورود اقوام ایرانی به این سرزمین در این دوره، جایگاه ارزنده‌ای در این حیطه دارد. این زمینه تحقیقاتی، متأسفانه، سالها مورد توجه محققین غیر ایرانی بود اما در سالهای اخیر که گسترش تحقیقات مربوط به عصر آهن به یکی از اولویتهای پژوهشکده باستان‌شناسی تبدیل شده است، پژوهشگران ایرانی با استفاده از امکانات این پژوهشکده به کاوش در تعداد قابل توجهی از محوطه‌های عصر آهن پرداخته‌اند.^۱ از این رو ضروری است که ابزارهای تحقیق در دسترس ایشان قرار گیرد. کتاب حاضر یکی از این ابزارها است، نه پاسخی نهایی به همه پرسش‌هایی که درباره عصر آهن در ایران و زمان و مسیر نفوذ مهاجرت اقوام ایرانی به فلات ایران مطرح است. همگام با خانم مدودسکایا^۲ امید داریم که «نسل جدید باستان‌شناسان ایرانی درباره این نظریه تحقیق کند. به نظر می‌رسد مرحله جدیدی در تکامل باستان‌شناسی ایران راه حل‌های متقاعدکننده‌ای در برابر معضلات قدیمی پیش رو خواهد نهاد».

مسعود آذرنوش

رئیس پژوهشکده باستان‌شناسی

ارجاعات

- پوربخشنده، خسرو. گزارش مقدماتی گمانه زنی تپه صرم، استان قم-بخش کهک، روستای صرم، ۱۳۸۰، پژوهشکده باستان‌شناسی (گزارش منتشر نشده).
 پوربخشنده، خسرو. گزارش کاوش فصل دوم تپه باستانی صرم، استان قم-بخش کهک، روستای صرم، پژوهشکده باستان‌شناسی ۱۳۸۱ (گزارش منتشر نشده).
 پوربخشنده، خسرو. گزارش فصل سوم تپه صرم، سفال خاکستری (استان قم-بخش کهک) ۱۳۸۲، پژوهشکده باستان‌شناسی (گزارش منتشر نشده).
 سرلک، سیامک. گزارش مقدماتی نخستین فصل کاوش‌های باستان‌شناسی، گمانه زنی و تعیین حریم محوطه باستانی قلی درویش جمکران-قم، ۱۳۸۲، پژوهشکده باستان‌شناسی (گزارش منتشر نشده).
 شریفی، عبدالمطلب. فصل اول کاوش در گورستان هزاره اول قبل از میلاد، گنداب خرنند، ۱۳۸۱، پژوهشکده باستان‌شناسی (گزارش منتشر نشده).
 شریفی، عبدالمطلب. فصل دوم کاوش در گورستان هزاره اول ق م، خرنند، ۱۳۸۲، پژوهشکده باستان‌شناسی (گزارش منتشر نشده).
 شریفی، عبدالمطلب. فصل دوم کاوش در گورستان هزاره اول ق م، گنداب، ۱۳۸۲، پژوهشکده باستان‌شناسی (گزارش منتشر نشده).
 هژبری نوبری، علیرضا. گزارش مقدماتی دومین فصل کاوش در محوطه باستانی مسجد کبود تبریز، سازمان میراث فرهنگی کشور و مرکز تحقیقات باستان‌شناسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تربیت مدرس، ۱۳۷۹، پژوهشکده باستان‌شناسی (گزارش منتشر نشده).
 ملکزاده، مهرداد. «بنای سنگی زاربلاغ قم، نیایشگاهی (?) از دوره ماد: گزارش بازدید و بررسی مقدماتی - پاییز ۱۳۸۱»، باستان‌شناسی و تاریخ، شماره پیاپی ۳۴، صص. ۶۴-۵۲.

پی‌نوشت‌ها

- ۱- از جمله کاوش‌های خرنند و گنداب، سمنان (شریفی ۱۳۸۲؛ ۱۳۸۱)؛ زاربلاغ، تهران (ملکزاده ۶۴-۵۲؛ ۱۳۸۲)؛ صرم، قم (پوربخشنده ۱۳۸۲؛ ۱۳۸۱)؛ تلی درویش، قم (سرلک ۱۳۸۲)؛ مسجد کبود، تبریز (هژبری نوبری ۱۳۷۹)؛ تول، تالش (خلعتبری ۱۳۸۳ الف)؛ وسکه- میانرود، تالش (خلعتبری ۱۳۸۳ ب)؛ تندوبین و اسب سراء، تالش (خلعتبری ۱۳۸۳ ج).
 ۲- «پسگفتاری بر ویرایش فارسی»، ص. ۱۹.

تقدیم به :
پدر و مادر عزیزم

مقدمه مترجم

گرامانت به سلامت ببرم باکی نیست...

کتابی که پیش روی خواننده گرامی است به بررسی یکی از حیاتی ترین و سرنوشت سازترین ادوار تاریخ ایران زمین پرداخته؛ دوره‌ای که در ادبیات باستان‌شناختی به «عصر آهن ۱» نامبردار گشته و به عقیده بسیاری از پژوهشگران سر آغاز ورود قبایل ایرانی به فلات ایران است. به طور کلی «عصر آهن» در ایران از نظر زمانی از نیمه هزاره دوم قم آغاز شده و تا برآمدن نخستین امپراتوری جهانی به دست توانمند شاهنشاهان پارسی هخامنشی ادامه می یابد. باستان‌شناسان این دوره را به سه مرحله کوتاه‌تر (عصر آهن ۳-۱) تقسیم کرده‌اند. کتاب حاضر پس از ارزیابی و بازنگری عقاید پیشین در باب فرگشت‌ها و دگرگشت‌های فرهنگی پایان عصر مفرغ و آغاز عصر آهن در ایران، تفسیر دیگرگونه‌ای از شواهد باستان‌شناختی این دوره ارائه کرده است.^۱

کتاب حاضر از رساله دکتری یانا مدودسکایا با عنوان «ایران از ربع آخر هزاره دوم قم تا سپیده دم تاریخ قبایل ایرانی» برکشیده شده که در سال ۱۹۷۸ با راهنمایی پرفسور ولادیمیر گریگروویچ لوکونین و به زبان روسی به رشته تحریر در آمد. این رساله در سال ۱۹۸۲ به قلم پاولوویچ به زبان انگلیسی برگردانیده و در مجموعه بار انگلستان چاپ شد. و اینک ما توفیق آن را یافته‌ایم تا ترجمه فارسی آن را در اختیار دانشجویان و پژوهشگران فارسی‌زبان قرار دهیم؛ و البته چنان که خواهیم گفت این نسخه فارسی به دلیل حذف و اضافاتی که در سال ۲۰۰۳ میلادی خانم دکتر مدودسکایا در آن انجام داده، در مواردی با متن اصلی آن همخوانی ندارد!

و اما ماجرای ترجمه این کتاب به بیش از دو سال پیش برمی‌گردد؛ زمانی که برای نخستین بار مقاله‌ای از اسکار وایت ماسکارالا را خواندم که در آن به نقد نظریات مدودسکایا در باب عصر آهن ایران و ظهور سفالینه‌های خاکستری - سیاه داغدار در فلات ایران پرداخته. کتاب مورد نقد چیزی نبود مگر کتاب حاضر. از آن پس چندی

به دنبال پیدا کردن کتاب مورد بحث تفحص کردم تا اینکه سر انجام یکی از دوستان از سر لطف نسخه‌ای از کتاب را در اختیارم نهاد. از آنجا که پس از انتشار کتاب مورد نظر به زبان انگلیسی چندین پژوهشگر (برای نمونه نک: ماسکارالا ۱۹۹۴؛ کایلر یانگ ۱۹۸۵؛ هرینک ۱۹۸۸) به طور مستقیم یا غیر مستقیم نتیجه‌گیری‌های وی را مورد ارزیابی انتقادی قرار داده بودند، در آغاز کار بر آن شدم تا نویسنده کتاب را از ترجمه اثرش به زبان فارسی مطلع گردانم و در ضمن از وی بخواهم تا جدیدترین دیدگاه‌هایش درباره «عصر آهن» ایران را در قالب دیباچه‌ای بر ویرایش فارسی به نگارش در آورد. دکتر مدودسکایا به مهربانی دعوت‌م را پاسخ گفت و در ابتدا با نامه و سپس از طریق پست الکترونیکی در چندین مرحله، «با تکیه بر مدارک جدید باستان‌شناختی» حذف و اضافاتی در سراسر بخشهای کتاب و به ویژه فصل چهارم انجام داد و دیدگاه‌های کنونی‌اش را نیز در قالب «پسگفتاری بر ویرایش فارسی» برایمان ارسال داشت. با وجودی که مدودسکایا کوشیده تا برای روزآمد کردن کتاب خود، در ویرایش فارسی کتاب جدیدترین منابع موجود را مد نظر قرار داده و به کار گیرد ولی در مواردی (از قبیل صفحه ۱۸۹) به منظور مطلع ساختن خواننده از مواد و داده‌های جدیدتر، به منابعی اشاره کرده‌ایم که در زمان بازنگری کتاب هنوز چاپ نشده بود و لذا مدودسکایا از آنها ذکری به میان نیاورده است. از اینرو چنانکه گفتیم متنی که پیش روی خواننده فارسی‌زبان است در بسیاری موارد با متن انگلیسی کتاب همخوانی ندارد. در مواردی نگارنده در مقام مترجم، اطلاعات یا ارجاعات جدید و تکمیلی در پاورقی افزوده‌ام که نویسنده اصلی به آنها اشاره نکرده است. در مورد گورستان مارلیک در دو مورد (صص ۱۲۳، ۱۳۲) که نویسنده با اتکا نخستین گزارشهای نگهبان (۱۹۶۴؛ ۱۹۷۷) درباره مارلیک، شماره ترانسه را به اشتباه به عنوان شماره گور ذکر کرده، از روی گزارشهای جدیدتر مارلیک شماره اصلی گور را جایگزین شماره ترانسه کرده‌ایم؛ چون در برخی ترانسه‌ها بیش از یک گور وجود داشته و همین مسئله بالقوه باعث بروز اشتباهاتی در انتساب اشیاء به گورها می‌شود. در مورد تصویر ۹، خنجر شماره ۲۴ را مدوداسکایا به «گور XXI-I» نسبت داده (منظور وی ترانسه XXI-I است که = گور ۵۰) ولی بر اساس گزارش نگهبان این خنجر از ترانسه XVIII F (=گور ۳۳) پیدا شده و ما این مورد را هم تصحیح کرده‌ایم (بنگرید به نگهبان ۴۴: ۱۹۶۴، تصویر ۴۷، سمت راست؛ نگهبان ۱۹۹۵، تابلو ۵؛ لوور ۱۴۸: ۱۹۹۵/۹۶). در موارد بسیاری نیز جملات کتاب به دست نویسنده اصلی (مدودسکایا) تغییر یافته، حذف، اضافه و یا اصلاح گردیده است. در مواردی حتی وی در جدولها و تصاویر نیز تغییراتی ایجاد کرده (تصویر ۳) و گاه شکل سفالی جدیدی در جدول وارد نموده است؛ دست کم در این باب تذکرات انتقادی ماسکارالا ۱۹۹۴ کارگر افتاده است! از اینرو در حقیقت کتابی که پیش روست ویرایش جدیدی از کتاب مدودسکایا تلقی می‌شود که با آنچه به زبان غیر فارسی منتشر شده یکسان نیست.

با توجه به این مساله که کتاب حاضر از روی ترجمه انگلیسی رساله مدودسکایا به فارسی برگردانیده شده و نه مستقیماً از روی آنچه وی خود به روسی نگاشته، یقیناً در متن فارسی کاستیها و خطاهایی وجود دارد که در بسیاری موارد از ابهام متن انگلیسی ناشی شده است؛ چنانکه ماسکارالا (۱۹۹۴) هم در پی نوشت شماره ۱۱ مقاله‌اش که در نقد کتاب حاضر نگاشته می‌گوید: «... در بسیاری موارد متن این رساله گنگ و فهم آن دشوار است... گاهی معنای یک جمله واضح نیست؛ شاید این ابهام برخاسته از ترجمه انگلیسی آن باشد.»

اکنون که ترجمه فارسی این کتاب به مرحله چاپ رسیده شایسته است از همکاری چندین نفر صمیمانه سپاسگزاری کنم: دکتر مسعود آذرنوش اهمیت کتاب را دریافته و بزرگوارانه امکانات لازم برای چاپ ترجمه فارسی آن را فراهم نمود؛ دکتر یانا مدودسکایا با خوشرویی از دعوت ما استقبال نموده و مشتاقانه بر ترجمه فارسی کتاب «پسگفتاری» نگاشت و برای ایجاد تغییرات و اصلاحات مستمراً با ما مکاتبه نمود؛ دکتر رافائل بیشونه طی روزهای کاوش در تپه هگمتانه بارها درباره مسائل مختلف مطرح شده در کتاب با من به گفتگو پرداخت و در باب فهم پاره‌ای مشکلات متن انگلیسی که ریشه در اصل روسی داشت یاریم داد؛ همو زحمت تصحیح آوانگاشتی مراجع روسی را تقبل نمود؛ مهرداد ملکزاده با حوصله و دقت فراوان یکبار متن نوشته حاضر را از نظر گذراند و در باب پاره‌ای مسائل با من به گفتگو نشست. محسن دانا در تنظیم مقدماتی آوانگاری منابع روسی یاریم داد؛ برادر عزیزم حمیدرضا وحدتی در پیشبرد مراحل مختلف کار همکاری داشت. بدین وسیله سپاس ویژه خود را به ایشان تقدیم می‌دارم و برایشان آرزوی توفیق دارم. صد البته، مسئولیت هرگونه لغزش و کاستی در متن حاضر بر عهده من است و بس.

در پایان باید از زحمات آقای محمد رضا میری و همکارانشان در موسسه پیشین پژوه به خاطر تلاش مداوم و خستگی‌ناپذیرشان برای آماده کردن دستنوشته‌های من برای چاپ و انتشار سپاسگزاری کنم.

علی اکبر وحدتی

تهران - دی ماه ۱۳۸۳

پی‌نوشت

۱. باستان‌شناسان به «تفسیر متفاوت» مدودسکایا از داده‌های باستان‌شناختی عصر آهن ایران رویکرد یکسانی نداشته‌اند. برخی باستان‌شناسان (Young 1985:368, note 6; Muscarella 1994-passim; Haerinck 1988: 64) که مستقیماً با شواهد سرو کار داشته‌اند با دیدگاهی انتقادی به نتایج تحلیل وی می‌نگرند و برخی دیگر نتایج وی را به عنوان «تفسیری جدید و درست از سپیده دم تاریخ ایران» (Dandamayev & Lukonin 1986: 50; Genito 1989: 12) و یا گاه همچون «دیدگاهی مفید» (Curvers 1985: 198) و یا «دیدگاهی متفاوت» (Henrickson 1983-84: 216, n.51) نقل کرده‌اند. برای ارزیابی منتقدانه دیدگاه‌های مدودسکایا در این کتاب رجوع کنید به: ماسکارلا، ا. و. «شمال غرب ایران در گذر از عصر مفرغ به آهن»، ترجمه علی اکبر وحدتی، باستان‌پژوهی، شماره ۱۲، ۱۳۸۳.

کتابشناسی

Curves, H. H.

1985 "Review of Medvedskaya 1982". *Bibliothica Orientalis* 42.1/2:197-8

Dandamayev M. and Lukonin, V.G.

1989 *The culture and social institution of ancient Iran*, Cambridge.

Genito, B.

1986 « The Medes: A reassessment of the archaeological evidence», *East and West XXXVI/1-3*: 11-81.

به فارسی ترجمه شده: جنیتو، ب. « مادها: ارزیابی دوباره شواهد باستان‌شناختی»، ترجمه علی اکبر وحدتی، ویژه نامه باستان‌شناسی و تاریخ ماد، به کوشش مهرداد ملکزاده (زیر چاپ).

Haerincq, E.

1988 « The Iron Age in Guilan- proposal for a chronology», in J. Curtis (ed.) *Bronze working Centers in Western Asia c.1000-539 B.C*, London.

Henrickson, R.C.

1983-84 « Giyan I and II reconsidered», *Mesopotamia* 18-19: 195-220.

به فارسی ترجمه شده: هنریکسن، ر. « بازنگری گیان ۱ و ۲»، ترجمه علی اکبر وحدتی (زیر چاپ).

Löw, U.,

1995/96 «Der Friedhof von Marlik: ein Datierungsvorschlag(I)», *AMI*, Band. 28, Berlin.

Muscarella, O.W.

1994 « North Western Iran: Bronze Age to Iron Age», *Anatolian Iron Ages 3, The proceeding of the third Anatolian Iron Ages colloquium held at Van, 6-12 August 1990, A. Çilingiroğlu and D.H French (eds.)*, the British institute of Archaeology at Ankara, Ankara.

به فارسی ترجمه شده: ماسکارلا، ا. و. « شمال غرب ایران در گذار از عصر مفرغ به آهن»، ترجمه علی اکبر وحدتی، باستان‌پژوهی، شماره ۱۲، ۱۳۸۳.

Negahban, E. O.,

1964 *Marlik: A Preliminary Report on Marlik Excavations, Gohar Rud Expedition, Rudbar, 1961-62*, Special Publication of the Ministry of Education, Tehran.

Negahban, E. O.,

1995 «Weapons from Marlik», *AMI*, Erg.- Band XVI, Berlin.

Young, T.C.

1985 « Early Iron Age Revisited: Preliminary suggestions for the re-analysis of old constructs», in *De l'Indus aux Balkans, Recueil Jean Deshayes*: 361-378, Paris.

به فارسی ترجمه شده: کایلر یانگ، ت. « بازنگری عصر آهن: پیشنهادهای مقدماتی برای ارزیابی نظریات پیشین»، ترجمه کامیار عبدی، میراث فرهنگی شماره ۱۲، ۱۳۷۳.